

Валерій Власенко
(Київ)

САМОПОДАТКУВАННЯ МІЖВОЄННОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕМІГРАЦІЇ У РУМУНІЇ

У статті йдеться про систему оподаткування міжвоєнної української еміграції в Румунії. Показана еволюція поглядів лідерів української еміграції на запровадження національного податку. Виявлено проблеми у справі сплати емігрантами національного податку.

Ключові слова: еміграція, оподаткування, податок, Румунія.

В статье говорится о системе налогообложения межвоенной украинской эмиграции в Румынии. Показана эволюция взглядов лидеров украинской эмиграции на внедрение национального налога. Рассмотрены проблемы уплаты эмигрантами национального налога.

Ключевые слова: эмиграция, налогообложения, налог, Румыния.

This article is about system of taxation of inter-war Ukrainian emigration in Romania. It reflects evolution of sights of leaders of the Ukrainian emigration on introduction of the national tax. There are also revealed problems in payment by the emigrants of the national tax.

Key words: emigration, taxation, tax, Romania.

Внаслідок поразки Української революції 1917 – 1921 рр. за межами України опинилася велика кількість наших співвітчизників. З-поміж них – військовополонені колишньої російської армії, інтерновані вояки армій УНР і ЗУНР, політичні і громадські діячі, урядовці і співробітники державних установ, дипломатичних представництв, торговельних і кооперативних інституцій, інженерно-технічна і творча інтелігенція, викладачі вищих і середніх шкіл, студентська й учнівська молодь, біженці від більшовицького терору. Переважна їх більшість залишила Україну через політичні обставини.

У міжвоєнний період українська еміграція перетворилася на складне суспільно-політичне і соціокультурне явище. Її вивчення було започатковане ще у 20-х рр. ХХ ст., коли з'явилися перші праці С. Пет-

люри і М. Шаповала про стан і перспективи еміграції, публіцистичні праці В. Винниченка, К. Мацієвича, В. Липинського, О. Лотоцького, В. Прокоповича та інших.

Впродовж останніх двох десятиліть вивчення міжвоєнної української політичної еміграції поглибилося. Вона досліджується на рівні Європи та її регіонів (Центральна і Західна Європа), окремих країн (Австрія, Німеччина, Польща, Чехословаччина, Югославія), політичних течій (ліберально-демократична, соціалістична, монархічна та націоналістична), партій і організацій (УРДП, УСДРП, УПСР, ОУН), соціальних груп (студенти, військові, інтерновані), сфер діяльності (культурна, наукова, освітня), преси, окремих громадських організацій (Український громадський комітет, Українське товариство прихильників Ліги Націй та ін.), громадсько-політичних діячів еміграції (Н. Григорієв, М. Грушевський, Д. Донцов, Д. Дорошенко, А. Животко, М. Шаповал, С. Петлюра та ін.), архівних центрів еміграції тощо. Якщо головні центри еміграції у Німеччині, Польщі, Франції та Чехословаччині вже знайшли певне відображення у науковій літературі [10; 15; 16; 18], то дослідження її периферійних осередків (Бельгія, Болгарія, Великобританія, Греція, Туреччина та інші) лише розпочинається.

Проміжне місце між цими двома групами країн перебування еміграції займала Румунія. Діяльність окремих громадських організацій еміграції [3-5] та її політичних лідерів [1-2; 6-8] в цій країні вже висвітлювалася в науковій літературі, проте поза увагою дослідників залишається питання фінансового забезпечення діяльності української еміграції. Саме тому автор ставить собі за мету окреслити основні ідеї щодо системи самооподаткування еміграції та її реалізацію в Румунії, акцентуючи увагу на сплаті нею національного податку.

Уряд УНР, що в перші роки еміграції перебував у Польщі, опинився у складній ситуації. Ті грошові кошти, які він устиг вивезти за межі України, швидко танули. Бракувало грошей не тільки на утримання самого уряду, але і його дипломатичних представництв. І якщо спочатку перебування в еміграції вважалося тимчасовим і передбачалося, що Уряд УНР невдовзі повернеться в Україну, то після провалу II Зимового походу частин Армії УНР ця ідея стала примарною. В Уряді УНР висловили ідею про запровадження податку для емігрантів. У квітні 1922 р. керівник Міністерства фінансів В. Приходько надіслав міністру внутрішніх справ листа з пропозицією розглянути питання про реєстрацію біженців – громадян України та обкладання їх національним податком [22, арк. 1]. Передбачалося, що оподатку-

ванню підлягатимуть громадяни старше 21 року (окрім безробітних і студентів), розмір оподаткування – 6% від заробітку у валюті країни перебування емігранта [21, арк. 3-5]. Проте наступного місяця комісія МВС визнала, що реалізація цієї ідеї неможлива через розпорошення емігрантів по всій Європі, їхнє скрутне матеріальне становище і негативне ставлення до Державного Центру Української Народної Республіки (ДЦ УНР) більшістю з них. Незважаючи на це, Український центральний комітет у Польщі опублікував у пресі звернення до емігрантів про необхідність запровадження національного податку [15, с. 172-173]. Навесні 1923 р. на сторінках преси обговорювалося питання про національний податок. Воно розглядалося у контексті “об’єднання й організації еміграційних сил по перше – для правового захисту та матеріальної підтримки наших громадян, які відчувають нужду, по друге – для задоволення культурно-громадських потреб еміграції та по третє – для допомоги політичним чинникам в їх праці та боротьбі за українську державність” [19, с. 73].

Питання запровадження системи оподаткування еміграції обмірковував і Голова Директорії УНР Симон Васильович Петлюра. Ідеї та поради у цій справі йому надавав голова Надзвичайної дипломатичної місії (НДМ) УНР в Румунії, економіст, агроном, професор Кость Адрианович Мацієвич. У листі від 17 квітня 1923 р. К. Мацієвич писав, що ідея самооподаткування знайшла прихильне ставлення з боку української еміграції в Румунії. Місцеві емігранти “призвичаїлися до неї, бо ми чимало наших справ проводимо за рахунок оподаткування і добровільних даток (внесків – *В.В.*) наших громадян. Свято незалежності України, бюлетені, деяка благодійна допомога і т. ін., все це робиться за рахунок громадських коштів. Місія лише розпочинає справу своїм внеском, а всі останні видатки лягають на самооподаткування, так що ідея ця зустрине, я гадаю, цілком свідоме відношення” [11, с. 66].

Голова НДМ УНР в Румунії ставив питання про самооподаткування у контексті зміни системи керівництва еміграцією. Кость Адрианович пропонував розмежувати діяльність установ, які збиратимуть податки, і тих, які використовуватимуть їх. Він зауважив: “Нам тут пощастило зберегти авторитет і нашого Уряду, і Місії, але я певен, що коли б ми замість того, аби переводити за рахунок оподаткування окремі галузі праці, перевели на нього утримання Місії, то з цього нічого б доброго не вийшло. Навпаки, ми загубили б і свій авторитет і викликали б серед громадянства розбіжність і роз’єднання” [11, с. 68]. Якби пропозиція оподаткування виходила від тогочасного Уряду

УНР, то з того нічого не вийшло б, оскільки від сплати податку ухилилися б гетьманці, прихильники Українського громадського комітету і повстанці.

З ініціативи К. Мацієвича питання про запровадження національного податку обговорювалося у колах української еміграції в Румунії та на сторінках Бюлетеня при Пресовому бюро НДМ УНР в цій країні. Так, у статті, опублікованій у Бюлетені, Кость Адріанович доводив необхідність не тільки об'єднання української громадськості, але й її економічної мобілізації у формі самооподаткування. Він сформулював загальні принципи втілення цієї справи:

а) пропозиція щодо самооподаткування повинна бути висунута ініціативною групою у складі представників різних груп і територій України, які мали б високий і безперечний авторитет серед української громадськості;

б) шляхи реалізації системи повинні розробити місцеві з'їзди емігрантів, а затвердити їх – загальний з'їзд;

в) керівництво справою, питання розподілу коштів від самооподаткування повинні належати повноважному Українському Центральному Комітету, обраному всією українською громадськістю;

г) самооподаткування може мати успіх лише за умови витрати зібраних коштів на культурно-просвітні та благодійні цілі, політичні акції, які реалізують ідею української державності і не викликають заперечень з боку різних політичних угруповань української еміграції;

д) до того часу, поки справа самооподаткування остаточно не вирішиться, зібрані кошти використовувати для зміцнення місцевих осередків української еміграції;

є) до справи можна залучити й українців окупованих територій (західноукраїнських земель);

ж) слід визначити і місце перебування Українського Центрального Комітету. Це, на думку К. Мацієвича, могла б бути Прага [24, арк. 15-15зв].

У листі від 19 липня 1923 р. Кость Адріанович писав Симону Васильовичу про важливість використання у справі переведення оподаткування кредитних кооперативів еміграції. Йшлося про тільки-но створене І Українське ощадно-позичкове товариство "Згода" у Бухаресті. Започаткування таких кооперативів у всіх країнах перебування еміграції полегшило б не тільки справу стягнення податку, наповнення національного фонду, але й формування мережі пов'язаних між собою кредитних організацій еміграції [11, с. 83].

Вперше національний податок було запроваджено українською еміграцією у Польщі. Це здійснив І. Делегатський з'їзд української еміграції, що відбувся 15 – 18 серпня 1923 р. у Варшаві. Національний податок складався з двох частин: одноразового податку, що сплачувався одноразово кожним емігрантом для вияву своєї приналежності до українського громадянства на еміграції, та прибуткового податку, що сплачувався щомісяця українським емігрантом, який “одержує платню на сталій службі чи роботі або заробляє гроші різними комерційними та іншими прибутковими операціями чи підприємствами”. Розмір одноразового податку для безробітних і незаможних осіб дорівнював 1/8 частині польського златого, для заможних і тих, хто мав заробіток, – 2% від їх місячного прибутку (заробітку), розмір прибуткового податку – 2% від місячного прибутку [14, с. 148-149].

К. Мацієвич відіграв визначальну роль у скликанні та роботі І Конференції української еміграції в Румунії, що відбулася 15 – 17 вересня 1923 р. у Бухаресті. Ним були виголошені дві програмні доповіді “Утворення Всеукраїнського національного центру” і “Самооподаткування української еміграції”. З резолюції по другій доповіді випливало, що, по-перше, ідея самооподаткування на українську національну справу – важливе завдання еміграції, по-друге, реалізація її в житті і заснування за рахунок податку Українського національного фонду свідчить про національну вихованість і політичну зрілість українського громадянства, по-третє, самооподаткування поширюється на кожного громадянина і проводиться за прогресивною шкалою прибуткового податку. Громадяни, які відмовляються від його сплати, залишаються поза межами українського суспільства, не повинні прийматися до українських установ і підлягають бойкоту. По-четверте, кошти з оподаткування повинні витрачатися лише на благодійні та культурно-освітні потреби, політичні завдання загальнонаціонального значення. По-п'яте, розподіл коштів від податку, керування справою самооподаткування у всеукраїнському масштабі повинні здійснюватися повноважним Центральним Українським Комітетом, обраним усім українським громадянством, яке сплачує цей податок через місцеві з'їзди та конференції [13, с. 173].

Відповідно до цих принципів, українська еміграція в Румунії розпочала справу самооподаткування на таких засадах. Починаючи з 1 жовтня 1923 р., кожний український громадянин у Румунії підлягав сплаті національного податку, який вноситься за рік наперед. Податок за 1923 р. сплачувався до кінця 1 січня 1924 р. в такому роз-

мірі: громадяни, які зароблять до 15000 леїв на рік, вносять 50 леїв, 15000-25000 леїв – відповідно, 80 леїв, 25000-30000 – 120 леїв, 30000-40000 – 150 леїв, 40000-50000 – 200 леїв, 60000-75000 – 300 леїв, 75 тис. і вище – 500 леїв. З 1 січня 1924 р. норма податку подвоювалася. Податок потрібно було внести протягом перших шести місяців кожного року. Кошти від податку надходили до Громадсько-допомогового комітету (ГДК), обраного конференцією еміграції. Збір податку здійснювався особами, спеціально призначеними комітетом, які надсилали його з відомостями про матеріальне становище кожного оподаткованого громадянина. Фінансове становище і розмір податку для кожного громадянина встановлювався на підставі написаної ним особисто декларації. ГДК міг витрачати для місцевих потреб дві третини зібраних коштів, подавши про це звіт конференції еміграції, одна третина залишалася нерухомою до утворення національного фонду, куди вони і мали б бути переведені [13, с. 174].

У листі від 3 жовтня 1923 р. К. Мацієвич писав С. Петлюрі про результати запровадження національного податку серед українських емігрантів у Румунії: “з оподаткуванням ми теж поводимося дуже обережно і на перший раз взяли мінімум. Правда були пропозиції побільшити ставки в 2-5 разів, але я рішуче протривав цьому і моя думка взяла перевагу. Зате я певен, що податок буде виплачений, а не залишиться на папері. Ми також пішли трохи даліше Вас в справах загального характеру, ухваливши постанови про загальний емігрантський центр. З мого погляду це необхідна умова успіху справи оподаткування. Без якоїсь дальшої перспективи національного характеру ніхто платити не буде” [11, с. 91].

Невдовзі після конференції Громадсько-допомоговий комітет розпочав роботу. Державної реєстрації емігрантів у Румунії не було, цим займався ГДК. До кінця 1923 р. на облік стало близько 500 осіб, з яких 300 заповнили анкети на отримання “Білета де шедере ін цара” (документ на право проживання). За три останні місяці 1923 р. до скарбниці ГДК надійшло 40508 леїв, у тому числі національного податку – 16590 леїв, податку за отримання документів – 23090 леїв, різних прибутків – 828 леїв. З цієї суми витрати на секретаріат склали близько 3325 леїв, секції – 3564, утримання членів Комітету – 18350, підтримку управи з фізичного виховання – 2000, безповоротну грошову допомогу – 370, безпроцентні позички – 2540 леїв та інші. Крім того, у скарбниці залишалися 7552 леї готівкою [24, арк. 65-67]. На сторінках преси публікувалися рішення українських громад про сплату

національного податку. Так, збори групи емігрантів, які працювали на паперовій фабриці в Бакеу, постановили сплатити національний податок не пізніше 1 грудня 1923 р. Першими це виконали І. Запорожченко, В. Моргуненко-Немцов та В. Топчій [24, арк. 46].

Наступні конференції української еміграції у Румунії також приділяли увагу питанню самооподаткування. На 1 вересня 1925 р. ГДК вже зареєстрував 1138 осіб, з яких 80% українців, 18% євреїв, 2% представників інших національностей, а на літо 1929 р. – близько 3 тис. [18, с. 20]. У звіті ГДК на III Конференції зазначалося, що норми податку залишалися ті, що були у 1924 – 1925 рр., проте деякі емігранти намагалися сплачувати податок мінімального розміру. Конференція доручила Комітету організувати контроль у цій справі. У резолюції зазначалося, що ухилення від сплати податку є доказом “коли не ворожости, то байдужости” до боротьби народу за самостійну Україну, “всі особи, які не внесли до цього часу і не внесуть до 1 січня 1926 р. жадного національного податку, мають бути виключені з лав організованого Українського Громадянства. Списки цих осіб мають бути опублікованими до загального відома Української Національної Сім’ї” [9, с. 28-29].

У 1925 р. до скарбниці ГДК разом із залишками за минулий рік у сумі 16132 леї 40 бань надійшло 208882 леї 65 бань. З цієї суми на національне самооподаткування припало 145499 леїв. Між іншим, 40% суми національного податку (58270 леїв) було сплачено євреями. За цей же рік витрачено 187377 леїв 15 бань. На 1 вересня 1925 р. готівкою у скарбниці Комітету залишалось 21505 леїв 50 бань. Українська еміграція в Румунії була єдиною, яка створила національний фонд. Його сума дорівнювала 20000 леїв. З жовтня 1923 р. по 1 вересня 1925 р. всього було нараховано 240 тис. леїв національного податку, проте велика заборгованість по ньому емігрантів не сприяла збільшенню суми національного фонду [25, арк. 9]. Заборгованість ліквідувалася повільно. Так, у січні 1926 р. до скарбниці ГДК надійшло податку за 1923 р. 160 леїв, 1924 р. – 970 леїв, 1925 р. – 1671 лей, 1926 р. – 1230 леїв [25, арк. 163в].

У жовтні 1925 р. К. Мацієвич переїхав до Чехословаччини, де його ще 1923 р. обрали професором Української господарської академії в Подебрадах. Проте до кінця 30-х рр. він залишався головою ГДК та філії Українського товариства прихильників Ліги Націй у Бухаресті, щорічно декілька разів на рік відвідував Румунію й опікувався справами української еміграції у цій країні, продовжував займатися реа-

лізацією ідеї самооподаткування еміграції. У 1928 – 1931 рр. Кость Адріанович був головою Українського республікансько-демократичного клубу у Празі. 30 травня 1930 р. на засіданні клубу він разом з О. Шульгиним та А. Яковлївим виголосив доповідь “Головна еміграційна рада і національний податок” [23, арк. 86].

Ідея створення Всеукраїнського національного центру у міжвоєнний період так і не була реалізована, проте локальні об’єднання еміграції існували. У 1929 р. в Празі була створена Головна еміграційна рада (ГЕР), до складу якої увійшли Український центральний комітет у Польщі, Українська генеральна рада в Парижі, Громадсько-допомоговий комітет у Румунії, Українське об’єднання в ЧСР разом з Українським республікансько-демократичним клубом у Празі, представники українських громад Бельгії, Болгарії, Люксембургу, Туреччини, Югославії. Згодом приєдналися окремі громади і громадські об’єднання емігрантів Болгарії, Франції, Китаю (Шанхай), Югославії. Тепер відповідна частина національного податку передавалася на потреби ГЕР, штаб-квартира якої знаходилася у Парижі. Крім того, організації, що входили до складу цієї Ради, сплачували ще й членські внески. Зауважимо, що Кость Мацієвич був членом ревізійної комісії ГЕР. До 1934 р. розмір національного податку дорівнював 10 американським центам з особи, потім – 15 американським центам або 2,50 французького франка [17, с. 24]. Розмір членських внесків Президія ГЕР погоджувала з місцевими організаціями емігрантів. Збір національного податку здійснювався шляхом передачі колективним членам ГЕР спочатку так званих “бон”, а потім марок, які у свою чергу поширювалися серед емігрантів [12, с. 15].

Проте внаслідок світової економічної кризи 1929 – 1933 рр., безробіття і важкого матеріального становища емігрантів сплата національного податку здійснювалася повільно і не в повному обсязі, про що свідчать звернення ГЕР до громадян, що публікувалися щороку на сторінках паризького “Тризуба”. Якщо у 20-х рр. до неплатників податку ставилися досить жорстко, то на початку 30-х рр. – лояльно. Напередодні VI Конференції української еміграції в Румунії (вересень 1933 р.) ГДК ухвалив таке рішення: “Всякий емігрант, який вніс належний з нього національний податок по 1-ше січня 1929-го року, має право на участь в еміграційній Конференції навіть і в тому випадкові, коли він протягом останніх п’яти років вніс лише частину, або зовсім не вніс національного податку” [20, с. 44]. Саме проблема зі сплатою національного податку стала причиною зміни системи

виборів до ГДК, оскільки напередодні чергової конференції еміграції в Румунії (грудень 1936 р.) тих, хто після попередньої конференції (1934 р.) сплатив національний податок, було лише близько 100 осіб [26, арк. 72зв].

Отже, започаткована 1923 р. у Румунії система самооподаткування української еміграції прямо чи опосередковано сприяла збереженню нею національної ідентичності, оскільки отримані від цього кошти йшли на загальноукраїнські та місцеві потреби, захист прав емігрантів, створення громадських організацій, видавничу діяльність, а це, у свою чергу, давало можливість емігрантам легше адаптуватися до умов життя в іншому політичному, економічному, соціальному, релігійному, культурному та мовному середовищах. Важливу роль у започаткуванні та здійсненні системи самооподаткування українських емігрантів у Румунії відіграв Громадсько-допомоговий комітет і його голова К. Мацієвич. Негативні явища у справі сплати національного податку, що почалися у другій половині 20-х рр. ХХ ст., були викликані кількома причинами. Головні з них – важке матеріальне становище емігрантів і нереалізована ідея об'єднання всієї еміграції. Перспективними, на наш погляд, є дослідження системи самооподаткування в окремих країнах перебування еміграції і в Європі взагалі, вивчення справи сплати емігрантами інших податків (іноді їх називали внесками), наприклад, на Українську бібліотеку ім. С. Петлюри у Парижі, вшанування пам'яті С. Петлюри, допомогу голодуючим в Україні, Музей визвольної боротьби України, Всеукраїнський національний конгрес, будівництво Українського дому у Празі, Народного дому у Бухаресті тощо.

Джерела та література:

1. Власенко В. М. Кость Мацієвич: штрихи до портрета / В.М. Власенко // Вісник Львівської комерційної академії. Сер.: Гуманітарні науки. – Вип. 4. – Львів, 2002. – С. 67–78.
2. Власенко В. М. Кость Мацієвич на чолі Філії Українського товариства Ліги Націй у Бухаресті (1922 – 1925) / В.М. Власенко // Український вимір. 36. матеріалів Міжнар. наук. конф. – Вип. 6. – Ніжин: Ніжинський держ. ун-т ім. Миколи Гоголя, Центр гуманітарної співпраці з укр. діаспорою, 2007. – С. 82–85.
3. Власенко В. М. Перша конференція української еміграції в Румунії (до 85-річчя з дня заснування Громадсько-допомогового комітету української еміграції у Румунії) / В.М. Власенко // Українознавство – 2008. Календар-щорічник. – К., 2007. – С. 172–178.

4. Власенко В. М. Філія Українського товариства Ліги Націй у Бухаресті: перші кроки / В.М. Власенко // Література та культура Полісся: Збірник. – Вип. 38: Регіональна історія та культура в сучасних дослідженнях / Ніжинський держ. ун-т ім. М. Гоголя. – Ніжин, 2007. – С. 160–170.

5. Власенко В. М. Надзвичайна дипломатична місія УНР у Румунії – організатор громадсько-політичного життя української еміграції / В.М. Власенко // Сумська старовина. – 2008. – № XXV. – С. 76–84.

6. Власенко В. М. До історії української еміграції в Румунії: Юрій Русов (за матеріалами Національного архіву Чеської Республіки) / В.М. Власенко // Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – Т. 19 (у 2-х кн.). Тематичний випуск: "Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація". – Кн. II. – Ч.1. – К., 2009. – С. 350–359.

7. Власенко В. М. Листування К. Мацієвича з С. Петлюрою 1920 – 1923 рр. як джерело з історії української еміграції в Румунії / В.М. Власенко // Сумська старовина. – 2009. – № XXVI-XXVII. – С. 199–206.

8. Спик Л. І. К.А. Мацієвич – науковець, дипломат, громадсько-політичний діяч / Л.І. Спик // Український історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 125–135.

9. З нашого життя на еміграції. У Румунії. Третя конференція української еміграції в Румунії // Тризуб. – Париж, 1925. – № 1. – С. 26–29.

10. Колянчук О. Українська військова еміграція в Польщі (1920 – 1939) / О. Колянчук. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2000. – 278 с.

11. Листи Костя Мацієвича до Симона Петлюри (1920 – 1023 рр.) / [Упоряд., вступна стаття і коментарі В. Власенка]. – Суми : ФОП Наталуха А.С., 2009. – 128 с.

12. Од Головної Еміграційної Ради // Тризуб. – Париж, 1936. – № 18. – С. 15.

13. Перша конференція української еміграції в Румунії // Трибуна України. – 1923. – № 5/7. – С. 164–174.

14. Перший З'їзд української еміграції в Польщі // Трибуна України. – 1923. – № 5/7. – С. 137–151.

15. Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ ст.) / В. Піскун. – К. : МП "Леся", 2006. – 672 с.

16. Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. / [Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін.]. – Т. 5: Українці за межами УРСР (1918–1940) / Керівник тому В.П. Трощинський. – К. : Генеза, 2003. – 720 с.

17. Третя конференція Головної Еміграційної Ради // Тризуб. – Париж, 1934. – № 13-14. – С. 23–27.

18. Трощинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / В.П. Трощинський. – К. : Інтел, 1994. – 259 с.

19. Хоменко О. Національний податок (До еміграційного з'їзду) / О. Хоменко // Трибуна України. – 1923. – № 2/3. – С. 72–74.
20. Хроніка. В Румунії. Зміцнення української еміграції в Румунії // Тризуб. – Париж, 1933. – № 28-29. – С. 43–45.
21. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ), ф. 1092, оп. 2, спр. 715.
22. ЦДАВОВУ, ф. 1092, оп. 2, спр. 798.
23. ЦДАВОВУ, ф. 4376, оп. 1, спр. 2.
24. ЦДАВОВУ, ф. 4465, оп. 1, спр. 157.
25. ЦДАВОВУ, ф. 4465, оп. 1, спр. 158.
26. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 269, оп. 2, спр. 104.